

KSZTAŁTOWANIE SIĘ CYWILNO-WOJSKOWYCH STRUKTUR POLSKIEGO PAŃSTWA PODZIEMNEGO

Prekursorzy podziemnej konspiracji

W tysiącletnich dziejach Polski były dwa okresy, kiedy nasze państwo zostało militarnie podbite przez wrogów i zniknęło z mapy politycznej Europy. Po raz pierwszy w II poł. XVIII wieku, gdy sprzymierzyły się przeciw nam trzy wrogie potęgi oraz w czasie II wojny światowej. W obu jednak przypadkach naród choć powalony na kolana, nie uległ całkowitej zagładzie. Polacy zrywali się do powstań i tworzyli struktury konspiracyjne. Szczególnie zorganizowany i powszechny wymiar miały inicjatywy przedsięwzięte w czasie Powstania Styczniowego i okupacji ostatniej wojny.

W wielkim zrywie niepodległościowym Powstania Styczniowego Polacy musieli stworzyć jeszcze przed wybuchem insurekcji zbrojnej własną tajną strukturę zwaną Organizacją Narodową, która obejmowała wszystkie trzy zabory. Jej współtwórca Agaton Giller napisał, że nie miała ona podobnej do siebie w dziejach ani co do rozmiarów, ani co do form. Kierujący nią Centralny Komitet Narodowy zdołał przeprowadzić organizację tajnego państwa polskiego z Rządem Narodowym na czele.

Państwo według definicji pozytywistycznej to wspólnota ludzi, terytorium i aparatu administracyjnego. Organizacja Narodowa zawierała niemal wszystkie elementy charakterystyczne dla państwa. Z punktu widzenia prawa międzynarodowego nie mogło ono być formalnie uznane przez rządy zachodnie, gdyż uznanie takie naruszyłoby stan prawny stworzony przez kongres wiedeński. Państwo to jednak istniało faktycznie przez 2 lata. Było rządzone przez władzę republikańską, uosobioną najpierw w Komitecie Centralnym Narodowym a później w Rządzie Narodowym. Władza ta wyłoniona z woli narodu miała pełne poparcie i posłuch.¹ Dysponowała wszystkimi instrumentami niezbędnymi do rządzenia krajem: aparatem administracji cywilnej i wojskowej, organami wymiaru sprawiedliwości, siłami militarnymi – wojskiem,

---

¹ S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1983, s. 252–253.

policją i żandarmerią.² Posiadała również agencje dyplomatyczne. Prowadziła równocześnie wojnę partyzancką z jednym z trzech zaborców. Występowała jako jedynie prawowita władza w kraju i w tym charakterze wydawała akty prawne, anulując zarządzenia zaborcy, którego działalność uważała za nielegalną. Fakt istnienia administracji rodzimej na całym terytorium przedrozbiorowej Rzeczypospolitej przekreślał w świadomości narodowej traktaty rozbiorowe oraz postanowienia kongresu wiedeńskiego.

Tajemne Państwo Polskie wzniesiono dzięki zespoleniu inicjatyw oddolnych i odgórnym. O jego sile świadczył przede wszystkim duch narodu pragnącego posiadać niepodległe państwo. Administracja miała potrójny szczebel: województwo-gmina-parafia. W każdej gminie powołany został Urząd Gminny złożony z Naczelnika oraz Rady Gminnej. W każdej parafii Urząd Parafialny i Rada Parafialna. Władze te pochodziły z wyborów. Obowiązki urzędów gminnych i parafialnych obejmowały wszystkie sprawy ze sfery administracyjno-gospodarczej w terenie. Obie te jednostki: gmina i parafia nawzajem się uzupełniające miały charakter samorządowy. Odnośnie sądownictwa utworzono 3 Sądy Najwyższe dla: Korony w Warszawie, dla Litwy i dla Rusi. Rząd Narodowy posiadał następujące departamenty: Spraw Zagranicznych, Wojny, Spraw Wewnętrznych, Skarbu, Prasy, Policji, Prowincji. Istniały tajne drukarnie i prasa. Wychodziły czasopisma: „Pobudka”, „Dzwon duchowy”, „Niepodległość”, „Dziennik Narodowy”, „Strażnica”, „Głos kapłana polskiego”. W wielu odezwach zwracano uwagę na synergię dążeń niepodległościowych i reformatorskich. Nawoływano do poprawienia doli i awansu społecznego wsi, braci-Żydów i Rusinów.

Dostrzec możemy tu wiele podobieństw z Polskim Państwem Podziemnym z lat 1939–45. Rząd polski w Londynie również o reformach i budowie

---

² W jednej z monografii dotyczących dziejów Powstania Styczniowego czytamy – *„Latem 1863r szczyt swojej skuteczności osiągnęła przygotowana przez Bobrowskiego cywilna strona powstania. Rząd narodowy stał na czele prawdziwego państwa podziemnego i dzięki swoim zaufanym ludziom mógł korzystać z kolei oraz poczty. W dobrym stanie znajdowały się finanse, zwłaszcza porozpinaniu pożyczki wewnętrznej, w ramach której olbrzymie sumy wnieśli Kronenberg i Zamojski. Kontrolowana przez Czerwonych specjalna policja wprowadzała w życie dekrety rządu, aczkolwiek niektóre działania owych sztyletników były rozmaicie oceniane przez historyków. Anonimowy Rząd Narodowy działający w przepętnionej rosyjskimi żołnierzami i policją Warszawie stał się prawdziwym panem życia i śmierci mieszkańców Królestwa.”* Za: P. Wandycz, *Pod zaborami 1795–1918*, Warszawa 1994, s. 250. Zob. też: S. Kalemka, *Powstanie Styczniowe 1863–64 Wrzenie Bój Europa Wizje*, Warszawa 1990 oraz F. Ramotowska, *Rząd Narodowy Polski 1863–1864*, Warszawa 1978.

Polski, której siłą będzie praca narodu. W czasie Powstania Styczniowego dążono do restytucji granic przedrozbiorowych. W latach 1939–45 plany polskich organizacji niepodległościowych zakładały odbudowę w granicach przedwrześniowych.

Aktywność konspiracyjna ujawniła się z dużą mocą w okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej. Wiele kręgów politycznych na ziemiach polskich przewidywało upadek mocarstw zaborczych i niepowtarzalną szansę odzyskania niepodległości. Niezbędne wydawało się więc zorganizowanie struktur konspiracyjnych. Początkowo organizacja ta nie miała sprecyzowanej nazwy. Jej pierwszym komendantem został w 1914 r. Karol Rybasiwicz-Wilczyński. Dopiero później przyjęto nazwę Polska Organizacja Wojskowa.

Rolę nadrzędną nad tą strukturą pełnił Józef Piłsudski. Celem POW była walka o niepodległość. Siły zbrojne rozbudowywane były początkowo tylko w zaborze rosyjskim. Podlegały one komendantom okręgowym w Warszawie, Lublinie, Radomiu, Płocku i Siedlcach. Powołano grupę do zadań specjalnych – Oddział Lotny Wojska Polskiego. Główny wysiłek organizacja kierowała na rozbudowę własnych szeregów, na gromadzenie środków walki i na szkolenie swoich członków. Podejmowano także akcje wywiadowczą i dywersyjną. Oddział Lotny wysadził kilka mostów kolejowych a także niszczył tory kolejowe i linie telefoniczne. Żołnierze i oficerowie wychowani i wyszkoleni w formacjach konspiracyjnych takich jak: „Zet”, „Związek Strzelecki”, „Drużyny Bartoszewskie” i „POW” byli bardzo potrzebni i niezbędni w armii odrodzonej Polski.³ Algorytm procesu wychowawczo-patriotycznego w Polsce przebiegał zgodnie ze słowami wieszczka – *„walka o wolność gdy raz się zaczyna, z ojca krwią spada dziedzictwem na syna.”* W okresie międzywojennym ogromnym, choć nie docenionym później ruchem patriotycznym przygotowującym naród, a zwłaszcza młodzież do służby i obrony kraju była Organizacja Orła Białego.⁴

Inicjatywy tworzące zręby Polskiego Państwa Podziemnego

W 1939 r. w obliczu okupacji całego terytorium państwa, władze naczelne Polski udały się do Rumunii. Rząd w Bukareszcie początkowo deklarował neutralność w konflikcie polsko-niemieckim i zapowiadał, że nie będzie przeszkód w tranzycie ludzi do Francji. Stopniowo jednak nasilał się nacisk Niemiec

---

³ T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław 1984, s. 38–80.

⁴ K. Pluta-Czachowski, *Organizacja Orła Białego*, Warszawa 1987, s. 174.

na Rumunię, aby internować Polaków chcących przedostać się na Zachód. Prezydent RP, Rząd, Naczelny Wódz oraz korpus dyplomatyczny przebywali na Pokuciu pomiędzy miastami: Śniatyń, Kołomyja, Kosów i Kuty. 17 IX przekroczono granicę z Rumunią w Kutach. Naczelne władze Polski zostały internowane.

Tymczasem do Francji swobodnie przedostawali się oficerowie i politycy związani z obozem antysanacyjnym. Mieli poparcie Francji i dążyli do szybkiego ustanowienia nowego rządu.⁵ Protagonistą tej grupy był gen. Władysław Sikorski. Internowanie władz polskich w Rumunii groziło zakończeniem działalności konstytucyjnych organów państwa polskiego. Możliwość wyjścia z impasu stwarzały przepisy konstytucji kwietniowej, zgodnie z którymi w okresie wojny prezydent RP miał prawo mianować swojego następcę, automatycznie przejmującego władzę w wypadku śmierci lub ustąpienia z urzędu dotychczasowej głowy państwa.

24 IX 1939 r. ambasador Polski w Bukareszcie Juliusz Łukasiewicz otrzymał dekret prezydenta Mościckiego desygnujący na stanowisko głowy państwa gen. Bolesława Wieniawę-Długoszowskiego. Kandydatury tej nie zaakceptowali jednak Francuzi, co było jawną ingerencją w wewnętrzne sprawy polskie. Ostatecznie 30 IX 1939 r. prezydentem został Władysław Raczekiewicz, polityk związany z obozem piłsudczykowski. Nowym Prezesem Rady Ministrów został gen. Władysław Sikorski (od listopada również Naczelny Wódz). Prezydent Raczekiewicz w tzw. umowie paryskiej zobowiązał się uzgadniać wszystkie swoje decyzje z rządem. Było to sprzeczne z konstytucją kwietniową, która dawała prawo wydawania dekretów z mocą ustaw. W tej sytuacji najważniejszą osobistością władz emigracyjnych stawał się premier Władysław Sikorski.

Siedzibą prezydenta i rządu została stolica Andegawenii Angers. W grudniu 1939 r. prezydent Władysław Raczekiewicz powołał Radę Narodową stanowiącą namiastkę parlamentu o funkcjach wyłącznie doradczych. Jej przewodniczącym został Ignacy Jan Paderewski. W jej skład wchodziły 22 osoby, których większość należała do czterech głównych stronnictw (PPS, SN, SP, SL).

Nowa ekipa rządowa wystosowała wiele oskarżeń wobec władz przedwrześniowych oskarżając je o przyczynienie się do klęski. W październiku 1939 r. powołano specjalną komisję, która miała osądzić niekompetencję ofi-

---

⁵ Internowanie władz Polski sanacyjnej było korzystne z punktu widzenia polityków z obozu antypiłsudczykowski. Na internowanie nalegała Francja, gdyż Paryż popierał kandydaturę gen. Władysława Sikorskiego. Pośrednikiem tej akcji był ambasador RP w Bukareszcie Roger Raczyński. Zob. szerzej: A. Albert, *Najnowsza Historia Polski 1914–1993*, t. 1, Londyn 1994, s. 413.

cerów. W rzeczywistości była to brutalna i całkowicie niepotrzebna wewnętrzna „wojna” pomiędzy obozem antysanacyjnym a piśsudczykami. W komisji szczególną stronnicością i zajadłością wykazał się płk Izydor Modelski. Wielu oficerów sanacyjnych zostało umieszczonych w obozie odosobnienia w Cerizay (Francja) a następnie w Rothesay na wyspie Bute w Wielkiej Brytanii.

Pomimo klęski w wojnie obronnej 1939 r. państwo polskie istniało nadal. Triada: terytorium, ludność, aparat władzy stanowiąca warunek sine qua non każdego państwa – przetrwała. Pozostały na swoich miejscach i pracowały nadal bez przerwy ambasady polskie w krajach koalicyjnych i neutralnych. Były one uznawane przez te kraje za faktyczną reprezentację władz polskich. W czasie okupacji Polacy pozostawali nadal obywatelami II Rzeczypospolitej. Najwyższe władze wprawdzie pozostawały na emigracji jednak miały wszelkie kompetencje konstytucyjne, by wymagać lojalności, karać za zdradę stanu, przejście na stronę wroga, a także za działania na szkodę innych obywateli. Z punktu widzenia prawa międzynarodowego zajęcie ziem polskich przez Niemcy i Sowieców stanowiło okupację wojenną (*ocupatio bellica*) a nie całkowite unicestwienie państwa.

Na określenie tego drugiego stanu prawo posługuje się pojęciem *debellatio* – trwałe zajęcie jakiegoś terytorium usankcjonowane traktatem międzynarodowym. Można więc mówić o zachowaniu ciągłości państwa polskiego w stosunkach międzynarodowych oraz o ogromnym autorytecie instytucji konspiracyjnych w społeczeństwie znajdującym się w stanie okupacji.⁶

Jeszcze we wrześniu 1939 r., gdy trwały walki na froncie wiele ośrodków w kraju zaczęło tworzyć zręby organizacji konspiracyjnych, których podstawowym celem była bieżąca walka z okupantem oraz przygotowania do ogólnonarodowego powstania przeciwko najeźdźcy. Inicjatywy miały charakter odgórny oraz oddolny. Bez zetknięcia się ze sobą tych dwóch nurtów: oddolnego i odgórnego Polskie Państwo Podziemne nie byłoby zjawiskiem tak powszechnym i obejmującym szerokie kręgi społeczne.⁷ W kraju inicjatywy odgórne wychodziły od władz wojskowych i kierownictw partii politycznych. Inicjatywy wojskowe opierały się na koncepcjach wypracowanych przez specjalne

---

⁶ H. Samsonowicz, A. Wyczański, J. Tazbir, J. Staszewski, T. Kizwalter, T. Nałęcz, A. Paczkowski, A. Chwalba (red.), *Historia Polski od 1914 r.*, Warszawa 2007, s. 118.

⁷ S. Salmonowicz, *Fenomen Polskiego Państwa Podziemnego*, w: K. Komorowski (red.), *Armia Krajowa Szkice z Dziejów Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego*, Warszawa 1999, s. 27–64.

komórki Oddziału II Sztabu Głównego WP.⁸ Już od 1930 r. działał ściśle tajny „Oddział Specjalny” szkolony do dywersji pozafrontowej. Głównym zadaniem tej formacji było przygotowanie odpowiednich kadr do walki konspiracyjnej. W Grudziądzu prowadzono specjalistyczne kursy w tym zakresie. Jednym z wykładowców był późniejszy komendant Tajnej Armii Polskiej mjr Jan Włodarkiewicz.⁹ Najważniejsze przedsięwzięcia generałów w zakresie tworzenia pierwszych struktur konspiracyjnych to:

- 16 IX 1939 r. w Kołomyi marszałek Edward Rydz „Śmigły” nakazał mjr. Edmundowi Galinatowi uruchomienie i utworzenie w warunkach okupacji organizacji na wzór POW.
- 17 IX w Stanisławowie gen. Wacław Stachewicz nakazał mjr. Janowi Mazurkiewiczowi powołanie sieci dywersji pozafrontowej. W oparciu o nią Mazurkiewicz zorganizował Tajną Organizację Wojskową.
- 22 IX we Lwowie gen. Marian Januszajtis utworzył Polską Organizację Walki o Wolność (POWW).
- 27 IX w Warszawie gen. Michał Tokarzewski-Karaszewicz rozpoczął tworzenie Służby Zwycięstwu Polski SZP.

Równocześnie rodziły się inicjatywy oddolne. Wychodziły one z szeregów oficerów, podoficerów, młodzieży szkolnej i uniwersyteckiej, działaczy społecznych i duchowieństwa. W okresie od września do listopada 1939 r. powołano następujące struktury na obszarze okupacji niemieckiej i sowieckiej:

- w Krakowie utworzono Organizację Orła Białego;
- w Warszawie Związek Harcerstwa Polskiego przyjął konspiracyjną nazwę Szare Szeregi. Harcerstwo dziewcząt powołało jeszcze przed wojną organizację Pogotowie Wojenne Harcerek, zmienione później na Związek Koniczyn i organizację Bądź Gotów;
- w Poznaniu ks. Józef Prądzyński powołał organizację „Ojczyzna”;
- organizacja wywiadowczo-dywersyjna „Muszkietierowie”;
- na Pomorzu powołano organizację „Gryf Kaszubski”;

---

⁸ W okresie międzywojennym prowadzono prace studyjne mające na celu przygotowanie się do działalności konspiracyjnej na wypadek wojny i okupacji. Zob. szerzej: J. A. Radomski, M. Starczewski, *Geneza konspiracji wojskowej na wypadek okupacji kraju*, w: K. Komorowski (red.), *Armia Krajowa Szkice z Dziejów Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego*, op. cit., s. 65–100.

⁹ K. Malinowski, *Tajna Armia Polska, Znak, Konfederacja Zbrojna*, Warszawa 1986, s. 11.

- w Tarnobrzegu nauczyciel Władysław Jasiński „Jędrus” powołał organizację „Odwet”;
- w Grodnie 19-letnia Tamara Podlach utworzyła Polską Organizację Wojskową działającą do 1940 r. w województwach białostockim, nowogrodzkim i poleskim;
- Bataliony Śmierci Strzelców Kresowych działające do 1941 r. w powiatach łapskim, wysokomazowieckim i łomżyńskim;
- We Lwowie organizacja „Wierni Polsce”.

Równocześnie organizowało się w podziemiu życie polityczne. W warunkach konspiracji nadal działały najważniejsze ugrupowania przedwojennej sceny politycznej:

- Stronnictwo Narodowe „Kwadrat”;
- PPS-Wolność-Równość-Niepodległość „Koło”;
- Stronnictwo Ludowe „Trójkąt”;
- Stronnictwo Pracy „Romb”;
- Stronnictwo Demokratyczne „Prostokąt”.

Poszczególne ugrupowania utworzyły własne formacje zbrojne często na bazie istniejących już przed wojną struktur paramilitarnych. Najsilniejsza była organizacja zbrojna endecji „Narodowa Organizacja Wojskowa”. Ruch ludowy powołał najpierw Straż Chłopską „Chłostkę”, następnie „Bataliony Chłopskie”. PPS – Gwardię Ludową WRN. Ramieniem zbrojnym Obozu Narodowo-Radykalnego był Związek Jaszczurczy na czele z Władysławem Marcinkowskim „Jaksą”.

Służba Zwycięstwu Polski – Związek Walki Zbrojnej – Armia Krajowa

W wojskowej działalności konspiracyjnej najważniejsza rola przypadła utworzonej 27 IX 1939 r. Służbie Zwycięstwu Polski. Na jej czele stanął gen. Michał Tokarzewski-Karaszewicz.¹⁰ Powstała ona z inicjatywy grupy wyz-

---

¹⁰ Rozkaz Wodza Naczelnego mówił jasno, iż na czele organizacji konspiracyjnej powinien stanąć major Edmund Galinat, jednak dowódca Armii „Warszawa” gen. Juliusz Rómmel zignorował tę instrukcję traktując wysłannika w sposób nieco obraźliwy. Kierownictwo Służby Zwycięstwu Polski powierzył gen. Michałowi Tokarzewskiemu-Karaszewiczowi. Za: J. Rómmel, *Za honor i ojczyznę. Wspomnienia dowódcy Armii Łódź i Warszawa*, Warszawa 1958, s. 359.

szych oficerów uczestników obrony Warszawy, którzy wywodzili się głównie z obozu piłsudczykowski i często mieli za sobą doświadczenia konspiracyjne z czasów POW.¹¹ W powstaniu tej organizacji dużą rolę odegrała misja mjr. Galinata wysłanego przez Rydza „Śmigłego” z zadaniem formowania tajnych struktur wojskowych.¹² SZP była więc jedyną organizacją wojskowo-polityczną, powołaną z mandatu legalnych władz RP.

Jej działalność opierała się na obowiązujących uregulowaniach prawnych. SZP nie miała w żadnym razie charakteru formacji partyzanckiej powstałej w wyniku inicjatywy oddolnej. Ciałem doradczym SZP był Rada Główna Polityczna składająca się z wybitnych przedstawicieli polskiego życia politycznego. W teren rozesłano ekipy oficerskie, które przystąpiły do tworzenia struktur wojewódzkich. Do końca 1939 r. powołano je w Warszawie, Krakowie, Łodzi, Lublinie, Wilnie i Lwowie. SZP uważana była jednak za organizację podporządkowaną ośrodkom sanacyjnym, przede wszystkim marszałkowi „Śmigłemu”. Z tego względu nie otrzymała poparcia rządu emigracyjnego i premiera Władysława Sikorskiego.

W tej sytuacji 13 XI 1939 r. powołano Związek Walki Zbrojnej, jako organizację wojskową ściśle związaną z Naczelnym Wodzem i Rządem Polskim na emigracji. ZWZ stawał się częścią Polskich Sił Zbrojnych. Komentantem Głównym Związku Walki Zbrojnej został gen. Kazimierz Sosnkowski (komenda główna znajdowała się w Paryżu).¹³ Należy docenić karność i patrio-

---

¹¹ Por. *Janina Karasiówna o pierwszych dniach Armii Podziemnej*, w: *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945, T. 1 wrzesień 1939-czerwiec 1941*, Ossolineum 1990, s. 3.

¹² Decyzję o formowaniu zbrojnego podziemia niepodległościowego w okupowanym kraju Wódz Naczelny marszałek Edward Rydz „Śmigły” podjął w czasie internowania w Rumunii. Aby móc zrealizować swoją koncepcję wysłał majora Edmunda Galinata do Warszawy. Najlepszym środkiem komunikacji był samolot. Pełnomocnik marszałka dotarł z Bukaresztu do Warszawy na pokładzie samolotu PZL-46 „Sum” brawurowo pilotowanego przez por. pil. Stanisława Riessa. Mjr Galinat przekazał dowódcy Armii Warszawa gen. Juliuszowi Rómmłowi następujący rozkaz Naczelnego Wodza – *„Posyłam majora Galinata do Warszawy celem zorganizowania podziemnej organizacji polskiej do walk z Niemcami. Obejmie on dowództwo i kierownictwo.”* Za: P. Wieczorkiewicz, *Historia Polityczna Polski 1935–1945*, Warszawa 2005, s. 208.

¹³ Komendant Główny ZWZ gen. Kazimierz Sosnkowski (używał pseudonimu Józef Godziemba) zorganizował swój sztab w Paryżu przy Rue des Arcades. Wśród najbliższych współpracowników Sosnkowskiego znaleźli się m.in.: ppłk dypl. Henryk Bagiński, gen. bryg. Gustaw Paszkiewicz, płk dypl. Józef Smoleński, ppłk dypl. Franciszek Demel. 4 XII 1939 r. podpisano w Paryżu „Instrukcję dla Obywatela Rako-

tyczną postawę gen. Tokarzewskiego-Karaszewicza, który podporządkował się Sikorskiemu, zaakceptował likwidację SZP i tym samym przestał być jej komendantem. ZWZ stał się jedną z podstaw struktur Polskiego Państwa Podziemnego. Dzięki powstaniu tej organizacji rozpoczął się niezwykle ważny proces scaleniowy. Do ZWZ akces zgłosiło wiele autonomicznych i regionalnych dotychczas formacji. Obszar Polski podzielono na 6 obszarów: Warszawa-Kraków-Poznań-Toruń-Wilno-Lwów. System ten okazał się jednak szybko niewydajny i trudny do zastosowania. W styczniu 1940 r. ustanowioną strukturę dualistyczną: okupacja niemiecka (płk Stefan Grot Rowecki) i okupacja sowiecka (gen. Michał Tokarzewski – Karaszewicz, bardzo szybko zdekonspirowany we Lwowie). Ostatecznie 30 VI 1940 r. gen. Sosnkowski mianował Komendantem Głównym ZWZ w Kraju gen. Grota Roweckiego. W Londynie nadzór nad działalnością ZWZ pełnił gen. Sosnkowski.

Struktura terenowa ZWZ bazowała na przedwojennych podziałach administracyjnych kraju. Placówki były odpowiednikami gmin, kilka z nich tworzyło rejony, obwody pokrywały się z powiatami a okręgi z województwami. Okręgi były łączone w obszary. Zasadniczym zadaniem ZWZ było przygotowanie powstania powszechnego, mającego wybuchnąć w momencie załamania się Niemiec w wyniku zwycięstw mocarstw zachodnich. Walka bieżąca z okupantem była przez KG ZWZ traktowana drugorzędnie. Później zostanie to w sposób niesprawiedliwy i szyderczy wykorzystane przez propagandę komunistyczną, która nazwie tę postawę „staniem z bronią u nogi”. W rzeczywistości chodziło o zminimalizowanie strat ludzkich w wyniku przeprowadzania akcji oraz szkolenie jak największej ilości żołnierzy na czas powstania.

W kwietniu 1940 r. utworzono w ramach ZWZ Związek Odwetu jako wewnętrzną, bardzo silnie zakonspirowaną organizację, z własną siecią łączności. Na jej czele stanął mjr Franciszek Niepokólczycki. Związek Odwetu posiadał rozrzucone szeroko grupy sabotażowe oraz grupy dywersyjne. Podjął

---

nia” skierowaną do okupowanego kraju drogą kurierską. Została ona przywieziona do Warszawy przez Jerzego Michalewskiego „Dokładnego” na początku stycznia 1940 r. Od tego momentu możemy mówić o powołaniu ZWZ w Kraju. Komenda Główna ZWZ funkcjonowała w Paryżu do kłęski Francji w czerwcu 1940 r. „Instrukcja nr 2 do Obywatela Rakonia” z 16 I 1940 r. stwierdzała, że ZWZ stanowi część składową Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej podległą przez Komendanta Głównego Naczelnemu Wodzowi Wojsk Polskich. Zob. szerzej: M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 1990, s. 42.

on sabotaż w fabrykach zbrojeniowych, w transporcie i łączności.¹⁴ Od 1942 r. działalność podjął „Wachlarz”. Była to organizacja prowadząca głęboki sabotaż na obszarach na wschód od granicy ryskiej. Jej celem było niszczenie transportów niemieckich i osłona od wschodu przyszłego powstania powszechnego.

ZWZ na terenie kraju stanowił część Sił Zbrojnych RP. Z punktu widzenia prawa konstytucyjnego wszystkie wojskowe organizacje konspiracyjne poza ZWZ były bojówkami paramilitarnymi. Naczelnny Wódz kategorycznie nakazał prowadzenie akcji scaleniowej, mającej doprowadzić do włączenia wszystkich organizacji konspiracyjnych w szeregi ZWZ.¹⁵ 14 II 1942 r. Naczelnny Wódz gen. Władysław Sikorski przemianował ZWZ na Armię Krajową.¹⁶ Do AK przystąpiła część Narodowej Organizacji Wojskowej. Pozostała frakcja połączyła się ze Związkiem Jaszczurczym tworząc Narodowe Siły Zbrojne. Akcesja Batalionów Chłopskich do AK nastąpiła w 1944 r. „jednak prawie 40% żołnierzy i działaczy nie zdecydowała się na ten krok. Utworzono z nich na przełomie 1943/44 r. Ludową Straż Bezpieczeństwa. Do ZWZ-AK weszły mniejsze organizacje – „Tajna Armia Polska”, „Związek Czynu Zbrojnego”, „Organizacja Wojskowa Unia”, „Konfederacja Zbrojna”, „Muszkietierowie”, „Tajna Organizacja Wojskowa” i „Socjalistyczna Organizacja Bojowa”.

Od początku z ZWZ współpracowały główne partie polityczne wywodzące się z przedwojennej opozycji. W lutym 1940 r. ukonstytuował się polityczny Komitet Porozumiewawczy w składzie – Kazimierz Pużak, Stefan Korboński i Aleksander Dębski.

Najtrudniejszą była sprawa budowy w kraju administracji cywilnej podległej rządowi na wychodźstwie. Początkowo przewidywano powołanie w porozumieniu ze stronictwami politycznymi w kraju trzech głównych delegatów rządu – dla ziem wcielonych do Rzeszy, GG i okupacji radzieckiej. W poszczególnych województwach miały być zorganizowane delegatury okręgowe.

---

¹⁴ Celem Związku Odwetu jako organu walki bieżącej ZWZ było podjęcie od razu walki czynnej przeciwko okupantowi. Członkowie tej elitarniej formacji byli ściśle zakonspirowani również wobec towarzyszy broni ze Związku Walki Zbrojnej. Miało to uchronić ich przed niebezpieczeństwem „wpadki”. Zob. szerzej: T. Strzembosz, *Oddziały konspiracyjne okupowanej Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1983, s. 30.

¹⁵ Na temat akcji scaleniowej zob. szerzej: *Polskie Siły Zbrojne w II wojnie Światowej*, T. III *Armia Krajowa*, Warszawa–Londyn 1999, s. 125–168.

¹⁶ W rozkazie z 14 II 1942 r. gen. Władysław Sikorski instruiował gen. Stefana „Grota” Roweckiego: „Znoszę dla użytku zewnętrznego nazwę ZWZ. Wszyscy żołnierze w służbie czynnej w Kraju stanowią Armię Krajową i podlegają Panu Generałowi jako dowódcy.” Za: *Armia Krajowa w dokumentach*, t. II, 1941–1943, s. 199.

W czerwcu 1940 r. do Warszawy przybył z Paryża Tymczasowy Delegat Rządu Jan Skorobohaty-Jakubowski. W grudniu 1940 r. gen. Sikorski mianował Delegatem dla GG Cyryla Ratajskiego, a dla ziem wcielonych do Rzeszy Adolfa Bnińskiego. Delegata dla okupacji sowieckiej nie wyznaczono.

W 1941 r. po aresztowaniu Bnińskiego jedynym Delegatem Rządu na Kraj został Ratajski. Taki stan rzeczy utrzymał się w latach następnych. Powstanie Delegatury Rządu zakończyło budowę podstaw Polskiego Państwa Podziemnego składającego się z trzech niezależnych od siebie struktur: wojska (ZWZ-AK), administracji cywilnej (Delegatura Rządu) i reprezentacji stronnictw politycznych (Polityczny Komitet Porozumiewawczy). Wśród wysiłków administracji cywilnej podkreślić należy prace planistyczne dotyczące organizacji życia polityczno-gospodarczego w Polsce po pokonaniu Niemiec i zakończeniu wojny.¹⁷

Jednym z najważniejszych fundamentów kształtowania się podziemnej konspiracji była lojalność i zdyscyplinowanie oficerów i polityków. W okupowanym kraju pozostali najwybitniejsi przywódcy polityczni (Kazimierz Pużak, Mieczysław Niedziałkowski, Maciej Rataj, Józef Grudziński, Stefan Korboński, Henryk Józewski, Stanisław Dubois) jednak mimo to karnie podporządkowali się decyzjom rządu polskiego na uchodźstwie. Podobnie zachowali się wyżsi oficerowie ze Służby Zwycięstwu Polski lojalnie podporządkowując się Komendzie Głównej ZWZ gen. Kazimierza Sosnkowskiego.¹⁸

W okresie okupacji odtworzyły się w podziemiu nie tylko armia i aparat administracyjny, a więc te struktury, które były potrzebne do walki z wrogiem, ale również inne instytucje i związki, reaktywowały się wszystkie ważniejsze partie polityczne, odtworzyły niektóre związki zawodowe oraz organizacje, które nie miały bezpośredniego związku z walką z wrogiem. Polskie Państwo Podziemne to nie tylko wojsko konspiracyjne i aparat cywilny posiadający kompetencje egzekwowania prawa ale całokształt zorganizowanej aktywności narodowej i społecznej: kulturalnej, charytatywnej, samopomocowej i wychowawczej. Polskie Państwo Podziemne narodziło się ze sprzeciwu wobec brutalnej przemocy i odwoływało się, czerpało swe siły moralne przede wszystkim z humanizmu katolickiego.

Jedną z przedwojennych organizacji, która najprędzej reaktywowała się pod okupacją niemiecką i sowiecką było harcerstwo. Jeszcze w 1938 r. zorganizowano Pogotowie Wojenne Harcerek, później przemianowane na Związek

¹⁷ W. Grabowski, *Polska Tajna Administracja Cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003, s. 532.

¹⁸ T. Strzembosz, *Rzeczpospolita Podziemna*, Warszawa 2000, s. 70.

Koniczyn i Bądź Gotów. Od 1942 r. starsze dziewczęta i ich zespoły wchodziły w skład Wojskowej Służby Kobiet AK. Niezależnie od tego wiele harcerek pracowało w jawnych instytucjach pomocowych, takich jak: Rada Główna Opiekuńcza, Patronat Więzienny i PCK. Męska część ZHP przyjęła kryptonim Szare Szeregi. Pierwszym komendantem został hm. Florian Marciniak. Odrębną strukturą były Hufce Polskie.

Bardzo szybko w podziemiu rodził się ruch oświatowy reprezentowany przez przedwojenne związki nauczycielskie przechodzące do pracy podziemnej dla prowadzenia tajnego nauczania. Największym takim związkiem była Tajna Organizacja Nauczycielstwa będąca podziemną kontynuacją przedwojennego ZNP oraz Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych.¹⁹ Już w grudniu 1939 r. w Warszawie zebrali się przedstawiciele większości związków i organizacji nauczycielskich powołując Komisję Porozumiewawczą Organizacji i Stowarzyszeń Nauczycielskich. Postanowiono, że każde z reprezentowanych stowarzyszeń odbuduje w podziemiu swoją sieć organizacyjną, natomiast komisji takich nie będzie się tworzyć w terenie ze względu na zagrożenie dekonspiracją. Komisja przyjęła następujące zasady dotyczące kompletów szkół średnich:

- Jeden komplet winien się składać z 5–6 uczestników. Liczba godzin ma wynosić połowę obowiązujących w programie przedwojennym.
- Nauka będzie się odbywać według obowiązujących programów z pominięciem robót, gimnastyki, śpiewu, rysunków, przysposobienia wojskowego i zagadnień życia współczesnego.

Po powołaniu do życia Delegatury Rządu na Kraj, utworzono w jej ramach Departament Oświaty i Kultury, który nawiązał współpracę z Komisją Oświatową. Polegała ona głównie na subsydiowaniu tajnej nauki w szkołach średnich i wyższych i udzielaniu stypendiów niezamożnej młodzieży. Departament Oświaty i Kultury zaczął budować swoje komórki na szczeblu lokalnym. Powstały Okręgowe, Powiatowe i Gminne Komisje Oświaty i Wychowania. Warszawskie szkoły wyższe wznowiły zajęcia w formie konspiracyjnej w roku akademickim 1940/41. Tajne studia prowadziły: Uniwersytet Warszawski, Politechnika Warszawska, SGGW, SGH, Wolna Wszechnica, Instytut Pedagogicz-

---

¹⁹ W okupacyjną tajną oświatę zaangażowało się około 20 tys. nauczycieli. Na terenie Generalnego Gubernatorstwa naukę w podziemnych szkołach podstawowych pobierało ponad 100 tys. dzieci. W szkolnictwie średnim ponad 65 tys. Studia wyższe ukończyło około 1400 osób, 113 doktoryzowało się, a 33 uzyskało habilitację. Za: C. Brzoza, A.L. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2006, s. 683–684.

ny, Akademia Nauk Politycznych, Państwowy Instytut Sztuki Teatralnej, Szkoła im. Wawelberga i Rotwanda. Na Uniwersytecie Warszawskim studiowało ponad 1700 studentów, wydano ponad 500 dyplomów w roku akademickim 1939/40 oraz ok. 120 do 1944 r. Ewenementem w tajnym nauczaniu w ośrodku warszawskim było istnienie Uniwersytetu Poznańskiego pod nazwą Uniwersytetu Ziem Zachodnich.²⁰ W Generalnym Gubernatorstwie tajne nauczanie było trudne i niebezpieczne, nie zapominajmy jednak, że na ziemiach anektowanych przez Niemcy i pod okupacją sowiecką było o wiele gorzej. W Wilnie zajęтым przez wojska litewskie zlikwidowano Uniwersytet Stefana Batorego. Mimo to udało się pracownikom tej uczelni zorganizować tajne studia, które były kontynuowane do roku 1943.

Przez okres okupacji w tajnych szkołach na szczeblu podstawowym i średnim naukę pobierało ok. miliona uczniów. Ze szkolnictwa wyższego skorzystało ponad 6000 studentów. Udało się wypromować wielu magistrów, doktorów, pisano rozprawy habilitacyjne. W podziemiu napisano ponad 200 podręczników i monografii naukowych. Były to dzieła takich naukowców jak: Juliusz Kleiner, Wacław Borowy, Władysław Tatarkiewicz, Julian Krzyżanowski. Dzięki tajnemu nauczaniu tysiące Polaków nie zmarnowało lat wojny i zdobyło kapitał, który wykorzystano później dla odbudowy Polski po 1945 r. Jest to ewidentne świadectwo, że Polacy nie tylko umieją ginąć za ojczyznę, ale też uczyć się dla jej siły i chwały.

Podtrzymanie ducha narodowego i zachęcanie społeczeństwa do stawiania oporu najeźdźcy nie byłoby możliwe bez udostępnienia prawdziwej i rzetelnej informacji. Było to o tyle utrudnione, że w GG Niemcy zabronili posiadania radioodbiorników. Już na początku okupacji hitlerowcy zarekwirowali kilkadziesiąt tysięcy sztuk. Ograniczona więc była możliwość dotarcia do słuchaczy w Polsce poprzez Radio BBC lub Radio Tuluza.

Istotną rolę odgrywały tajne wydawnictwa. Tajne Wojskowe Zakłady Wydawnicze wypuściły w latach okupacji ok. 4 mln egzemplarzy gazet, czasopism, biuletynów, odezów, książek. Czołowym pismem opiniotwórczym był „Biuletyn Informacyjny” organ Komendy Głównej ZWZ AK redagowany przez Aleksandra Kamińskiego. Wydawany był w Warszawie od listopada 1939 r. jako tygodnik. W czasie Powstania Warszawskiego jako dziennik. Wydawnictwa podziemne wydały wiele tomów poezji i prozy: Krzysztofa Kamila

---

²⁰ Uniwersytet Ziem Zachodnich utworzono w roku akademickim 1940/1941. Powołano wydziały: Humanistyczny, Prawa, Teologiczny, Lekarski, Farmaceutyczny, Rolny, Ekonomiczny oraz Instytut Morski. Studiowało ponad 1000 studentów. Za: T. Strzembosz, *Rzeczpospolita Podziemna*, op. cit., s. 139.

Baczyńskiego, Tadeusza Borowskiego, Tadeusza Gajcego, Romana Bratnego, Wacława Bojarskiego.²¹

Przejawem kulturalnej aktywności społeczeństwa polskiego w czasie okupacji był teatr. Już w 1940 r. na tajnym zebraniu Związek Artystów Scen Polskich powziął uchwałę o bojkotowaniu teatrów otwieranych w GG za zgodą Niemców. Jednocześnie zaczęły powstawać podziemne instytucje teatralne i sceny pracujące w podziemiu. Główną rolę odegrały tutaj: Państwowy Instytut Sztuki Teatralnej, oraz Tajna Sztuka Teatralna kierowana przez Bohdana Korzeniowskiego. W Warszawie pracował Tajny Teatr Wojskowy. W Krakowie Teatr Adama Mularczyka, noszący początkowo nazwę Teatru Podziemnego L24, a potem Krakowskiego Teatru Podziemnego. We wrześniu 1940 r. również w Krakowie powstał Teatr Rapsodyczny Mieczysława Kotlarczyka. Jednym z jego aktorów był Karol Wojtyła. W tym mieście narodził się również Teatr Tadeusza Kantora.

Jednym z fenomenów II wojny światowej był fakt, że w okupowanej Polsce od 1939 r. aż po 1945 r. istniały enklawy niepodległości, których Niemcom nie udało się zdobyć. Ich istnienie było związane z silną i dobrze zorganizowaną partyzantką. Jednym z takich rejonów w strefie zajętej przez Sowieców były wioski położone wewnątrz Puszczy Nalibockiej na Nowogródczyźnie. Północno-zachodnia część tego województwa obejmująca powiaty: Szczuczyn, Lida, Juraciszki i Iwie stanowiła de facto niezależną republikę partyzancką, którą kierował komendant Nowogródzkiego Okręgu AK ppłk Jan Szlaski „Prawdziec”. Na wiosnę 1944 r. wyodrębniły się zwłaszcza dwa regiony, które znajdowały się w pełni w rękach AK. Była to tzw. Republika Dziewieniska (od nazwy miasteczka Dziewieniszki w pobliżu Nowogródka) oraz Republika Turgielska (od miejscowości Turgiele leżącej na południe od Wilna). W Republice Dziewieniskiej przez długi czas stała VIII Brygada Oszmiańska AK. Przez pewien czas przebywał tam również płk Aleksander Wilk-Krzyżanowski. W Turgielach natomiast stacjonowała doskonale uzbrojona III Brygada Wileńska AK dowodzona przez mjr. Gracjana Fróga.

Na terenie okupacji niemieckiej powszechnie znanym fragmentem wolnej Polski była wieś Stefanów, w której stacjonował Oddział Wydzielony Wojska Polskiego mjr. Henryka Dobrzańskiego „Hubala”, a później Gałki Krzczonowskie w lasach przysuskich. W województwie lubelskim w 1944 r. terenami opartymi na szereg tygodni przez jednostki partyzanckie AK, BCH i AL były rejony Lasów Parczewskich, Lasów Janowskich i Puszczy Solskiej. Niemcy

---

²¹ C. Brzoza, A.L. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, op. cit, s. 684.

przeprowadzili tam szereg zakrojonych na szeroką skalę akcji przeciwpartyzanckich: Sturmwind I i Sturmwind II.

Warto pamiętać, że niezłomna postawa Polaków w walce z okupantem nie ograniczała się jedynie do walki zbrojnej. Potrafiliśmy, tworząc sprawne struktury konspiracyjnego państwa, istotnie przeciwstawić się planom hitlerowskiej eksterminacji naszego narodu.